

Tomasz FIGLUS*

ZAGADNIENIA MORFOGENEZY I PRZEMIAN ROZPLANOWANIA WSI NA TLE ROZWOJU OSADNICTWA WE WSCHODNIEJ CZĘŚCI GMINY SZADEK

Streszczenie. Artykuł ukazuje wyniki badań z zakresu geografii historycznej osadnictwa poświęcone kwestii morfogenezy i zmian rozplanowania wsi usytuowanych we wschodniej części współczesnej gminy Szadek. Zaliczono do niej 38 jednostek osadniczych położonych na wschód od biegu Pichny Szadkowickiej, z wyjątkiem osad leżących w bezpośrednim sąsiedztwie jej koryta. Na potrzeby pracy dokonano kwerendy historycznych źródeł kartograficznych, w tym map topograficznych oraz archiwalnych planów badanych wsi. Dzięki zastosowaniu metod retrospektywnych oraz progresywnych możliwe stało się dokonanie rekonstrukcji pierwotnych form rozplanowania oraz ich późniejszej transformacji. Geneza i zmiany układów przestrzennych zaprezentowane zostały na tle rozwoju osadnictwa na badanym obszarze. W tym kontekście poddano analizie wybrane źródła dokumentowe oraz statystyczno-opisowe od okresu średniowiecza do XX w. W badaniach porównawczych wzięto pod uwagę najstarsze wzmianki źródłowe, zmiany wielkości wsi, proces lokacji na prawie niemieckim oraz rozwój i proces zaniku struktur folwarcznych. W pracy uwzględniono analizę regulacji morfologicznych w XIX i XX w., głównie w zakresie procesów komasacyjno-separacyjnych i parcelacyjnych. Mimo istotnych zmian rozplanowania udało się wykazać w krajobrazie kulturowym pozostałości średniowiecznych wsi nieregularnych z blokowo-pasmowym układem rozłogów, dobrze zachowane ulicówki z układem niwowym pól oraz dawne założenia dworsko-folwarczne.

Słowa kluczowe: osadnictwo wiejskie, morfogeneza, zmiany układów przestrzennych, gmina Szadek.

W skład gminy wiejsko-miejskiej Szadek według danych Urzędu Miasta na dzień 24.01.2012 r. wchodziło ogółem 70 jednostek osadniczych o charakterze wiejskim. Niniejszy artykuł obejmuje te spośród nich, które usytuowane są we wschodniej części gminy. Zaliczono do niej wsie położone na wschód od biegu Pichny Szadkowickiej, z wyjątkiem osad leżących w bezpośrednim sąsiedztwie jej

* Tomasz Figlus, dr, adiunkt w Katedrze Geografii Politycznej, Historycznej i Studiów Regionalnych, Wydział Nauk Geograficznych, Uniwersytet Łódzki.

koryta¹. W kolejności alfabetycznej są to: Antonin, Brądy, Choszczewo, Choszczewo-Kolonia, Choszczewo-Parcela, Górna Wola, Janów, Kornaty, Krokocice, Krokocice-Kolonia, Krokocice-Osada, Lichawa, Lichawa-Kolonia, Lichawa-Parcela, Łobudzice, Łódzia, Marcelin, Piaski, Przatów Dolny, Przatów Górny, Przatówek, Przybyłów, Rzepiszew, Rzepiszew-Kolonia, Rzepiszew-Resztówka, Rzeszówka, Tarnówka, Tarnówka Folwark, Tarnówka-Kolonia A, Tarnówka-Kolonia B, Tomaszew, Wilamów, Wilamów-Kolonia, Wilamów-Parcela, Wola Krokocka, Wola Krokocka-Parcela, Wola Łobudzka, Wola Łobudzka-Folwark (łącznie 38 punktów osadniczych)². Niektóre z nich nie wykazują statusu oddzielnych wsi, lecz mają status kolonii i przysiółków stanowiących części większych miejscowości. Obecny stan zasiedlenia badanego obszaru jest wypadkową długotrwałego oddziaływania determinant przyrodniczych, prawnowłasnościowych, czynników natury społeczno-kulturowej oraz gospodarczo-rolniczej. Część miejscowości, zwłaszcza przysiółki i samotnie miały charakter efemeryczny. W wyniku klęsk elementarnych, procesów regulacyjnych lub inkorporacji do miasta ulegały bowiem zanikowi. W tym kontekście, badania szczegółowe nie objęły niektórych krótko istniejących osad, które są trudno uchwytnie w materiale źródłowym i przede wszystkim nie pozostawiły wyraźnych śladów w krajobrazie kulturowym.

Głównym celem niniejszej pracy było zbadanie morfogenezy oraz procesów transformacji układów ruralistycznych. W związku z powyższym przeprowadzono rekonstrukcję rozwoju osadnictwa wiejskiego na badanym obszarze, co stanowiło punkt wyjścia do kolejnych etapów procedury badawczej ukierunkowanej na identyfikację inicjalnych form rozplanowania oraz ich przemian historycznych. Zgodnie ze zmodyfikowanym przez autora ujęciem terminologicznym zaproponowanym przez M. Kotera³, analiza morfogenetyczna jawi się jako postępowanie badawcze zmierzające do ustalenia pochodzenia form osadniczych oraz odtworzenia istniejących obecnie w formie reliktovej, względnie całkowicie zatartych, dawnych układów przestrzennych w świetle oddziaływania zróżnicowanych uwarunkowań na przestrzeni dziejów⁴.

Rekonstrukcja historycznych form rozplanowania możliwa była dzięki zastosowaniu metod retrogresywnych. W tym kontekście dokonano kwerendy i krytycznej analizy materiału źródłowego w formie kodeksów dyplomatycznych, ksiąg grodzkich

¹ W rozważaniach na temat wschodniej części gminy uwzględniono leżący w bezpośrednim sąsiedztwie rzeki Przatów (obecnie Górny i Dolny), z uwagi na to, iż stanowił element większego kompleksu osadniczego wraz oddaloną od niego na północ Wolą Przatowską.

² *Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy i miasta Szadek, Załącznik nr 1 do uchwały nr XXV/178/2012 Rady Gminy i Miasta Szadek z dnia 28 listopada 2012 roku*, s. 8, 29.

³ M. Koter, *Fizjonomia, morfologia i morfogeneza miasta. Przegląd rozwoju oraz próba uściślenia pojęć*, „Zeszyty Naukowe UŁ, Nauki Matematyczno-Przyrodnicze” 1974, Ser. 2, z. 55, s. 3–16.

⁴ T. Figlus, *Morfogeneza wsi na obszarze Polski Środkowej*, Rozprawa doktorska wykonana pod kierunkiem M. Kuleszy, mpis w Bibliotece Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2013; por. H. Szulc, *Morfogeneza osiedli wiejskich w Polsce*, Prace Geograficzne, nr 163, Wrocław 1995.

i ziemskich lub ich wypisów z dostępnych słowników historyczno-geograficznych, rejestrów poborowych, lustracji królewskich, wizytacji kościelnych oraz innych źródeł opisowo-statystycznych. Na podstawie zawartych tam informacji wykonano zestawienie wielkości wsi na początku epoki nowożytnej (tabl. 1) oraz zebrano dane odnoszące się do porównania wielkości wsi z lat 20. XIX i XX w. (tabl. 2). Zbadanie przemian układów przestrzennych wsi odbyło się przy wykorzystaniu metod progresywnych, opierających się na sekwencyjnej analizie źródeł kartograficznych, obejmujących rękopiśmienną wersję mapy Gilly'ego z końca XVIII w. (zob. ryc. 1 w poprzednim artykule)⁵, kolejno tzw. Mapę Kwatermistrzostwa (zob. ryc. 2 w poprzednim art.)⁶ z I połowy XIX w. oraz późniejsze opracowania w postaci *Karte des Westlichen Russlands*, ukazującej stan z przełomu XIX i XX w. (ryc. 1)⁷, oraz mapy Taktycznej Wojskowego Instytutu Geograficznego z lat 20. XX w. (ryc. 2)⁸. Wykorzystano również, uwzględniając kwestię dostępności i stanu zachowania, rękopiśmienne plany wsi z XIX w., uzyskane na drodze kwerendy wykonanej w Archiwum Państwowym w Łodzi – Oddział w Sieradzu (dalej: APLS).

Ryc. 1. *Karte des Westlichen Russlands*, 1911, 1:100 000, ark. D 35 Lask, Biblioteka Uniwersytetu Łódzkiego, sygn. K 5399

⁵ *Karte von Südpreußen*, David Gilly, Cron, Langner, 1793–1796, 1:50 000, ark. 56, Preussischer Kulturbesitz – Staatsbibliothek zu Berlin, sygn. Kart N 14431, fotokopia w Pracowni Atlasu Historycznego Instytutu Historii PAN.

⁶ *Topograficzeskaja Kata Carstwa Polskago*, 1839–[1843], 1:126 000, Kol. II Sek. V oraz Kol. II Sek. III, Centralna Biblioteka Geografii i Ochrony Środowiska Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, sygn. C.542.

⁷ *Karte des Westlichen Russlands*, 1911, 1:100000, ark. D 35 Lask, Biblioteka Uniwersytetu Łódzkiego, sygn. K 5399.

⁸ *Mapa taktyczna Wojskowego Instytutu Geograficznego*, 1929, 1:100 000, Pas 42 Słup 28 Łask–Zduńska Wola, Centralna Biblioteka Geografii i Ochrony Środowiska Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, sygn. C.860.

Ryc. 2. Mapa taktyczna Wojskowego Instytutu Geograficznego, 1929, 1:100000, Pas 42 Stup 28 Łask–Zduńska Wola, Centralna Biblioteka Geografii i Ochrony Środowiska Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, sygn. C. 860

Problem rozwoju osadnictwa wiejskiego dotyczący ściśle badanego obszaru był do tej pory rozpatrywany na marginesie prac o szerokim spektrum tematycznym oraz przestrzennym⁹. Istnieje możliwość wskazania jedynie pojedynczych opracowań historycznych, których autorzy zajęli się zagadnieniami struktury osadnictwa wiejskiego w aspekcie prawno-własnościowym, ludnościowym bądź ekonomicznym¹⁰. Kwestia zróżnicowania morfogenetycznego wsi w tym rejonie

⁹ Por. S. Zajączkowski, *Studia nad osadnictwem dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej w XII–XIV w. Uwagi i spostrzeżenia*, „Studia z Dziejów Osadnictwa” 1966, t. 4, s. 2–85; S.M. Zajączkowski, *O lokacjach wsi na prawie niemieckim w Łęczyckiem i Sieradzkim od końca XIV do początków XVI wieku*, Łódź 1974; tenże, *Sieć osadnicza i struktura własnościowa osadnictwa dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej w początkach XVI w.*, „Slavia Antiqua” 1972, t. 19, s. 21–49; tenże, *Wieś sieradzka w XII–XVI wieku*, [w:] *Szkice z dziejów sieradzkiego*, red. J. Śmiałowski, Łódź 1977, s. 59–71; B. Baranowski, *Stosunki gospodarcze i społeczne w XVII i XVIII wieku*, [w:] *Szkice z dziejów sieradzkiego*, red. J. Śmiałowski, Łódź 1977, s. 101–125; tenże, *Rozwój gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej w województwie łęczyckim i wschodniej części województwa sieradzkiego do połowy XVII wieku*, „Zeszyty Naukowe UŁ” 1955, Ser. 1, z. 1; W. Grabski, *Historia Towarzystwa Rolniczego 1858–1861*, t. 1, Warszawa 1904; R. Chomać, *Zmiany własnościowe struktury agrarnej guberni kaliskiej w latach 1864–1914*, „Rocznik Kaliski” 1968, t. 1, s. 159–251.

¹⁰ Zob. E. Nejman, *Parafie dekanatu szadkowskiego i niektóre z dekanatu lutomińskiego (powiat szadkowski) w dawnej statystyce*, „Biuletyn Szadkowski” 2010, t. 10, s. 245–261; J. Janczak,

nie była dotychczas podejmowana, co stanowiło dla autora asumpt do podjęcia pogłębionych badań w tym zakresie. W artykule uwzględnione zostały wyniki studiów odnoszących się do rozwoju osadnictwa oraz form rozplanowania poszczególnych wsi położonych we wschodniej części gminy Szadek. W ramach podsumowania dokonano natomiast próby kompleksowej analizy porównawczej omawianego zagadnienia. W artykule zastosowano układ treści uwzględniający kryterium kolejności chronologicznej według pierwszych wzmianek o średnio-wiecznych osadach macierzystych, z których wydzieliły się wtórnie w XIX w. nowe kolonie poparcelacyjne.

Pierwsze zapiski źródłowe dotyczące wsi Wilamów odnajdujemy w źródłach w 1339 r. i dotyczą procesu, w którym jako świadek występuje Zolmanus, sołtys badanej wsi¹¹. Informacje te stanowią dowód, że wieś przeszła lokację na prawie niemieckim. Stan ten oraz przynależność osady do domeny królewskiej potwierdzają również materiały źródłowe późniejszego pochodzenia, zawarte w księgach ziemskich sieradzkich¹². Z rejestrów poborowych z połowy XVI w. uzyskujemy informacje o 7,5 łanach ziemi chłopskiej i 25 osadnikach (tabl. 1). We wsi, na co wskazuje *Liber beneficiorum* zlokalizowany był dobrze prosperujący zespół folwarczny¹³. Wieś przez długi czas pozostawała w dzierżawie prywatnej, a powierzchnia gruntów pozostała niezmienna¹⁴. Notowany jest ponadto stały przyrost zabudowań, który w I połowie XIX w. osiągnął liczbę 47 budynków mieszkalnych, czyli największą spośród wszystkich wsi podszadkowych w tym czasie (tabl. 2). Wieś, co widać na mapach z końca XVIII i początku XIX w. (zob. ryc. 1 i 2 w poprzednim art.) ma postać dużej ulicówki, rozlokowanej na osi wschód-zachód, wykazującej cechy regularności rozplanowania charakterystycznej dla wsi lokacyjnych. Od północnego-wschodu do siedliska przylegało założenie dworsko-folwarczne. W 1886 r. zarejestrowano 304 morgi ziemi włościańskiej oraz 1674 morgi ziemi folwarcznej¹⁵. Procesy parcelacyjne

Ludność powiatu szadkowskiego w okresie Sejmu Czteroletniego, „Przeszłość Demograficzna Polski” 1975, t. 8, s. 3–55; J. Szubzda, *Monice i inne podsieradzkie królewszczyzny*, „Na Sieradzkich Szlakach” 2008, cz. 1, nr 4, s. 8–12; 2009, cz. 2, nr 2, s. 23–27; T. Figlus, *Geneza i zmiany struktury społeczno-gospodarczej osadnictwa wiejskiego w dobrach królewskich na obszarze przedrozbiorowego powiatu szadkowskiego*, „Biuletyn Szadkowski” 2015, t. 15, s. 89–108.

¹¹ *Lites ac res gestae inter Polonos Ordinemque Cruciferorum*, t. 1, Poznań 1890, s. 268.

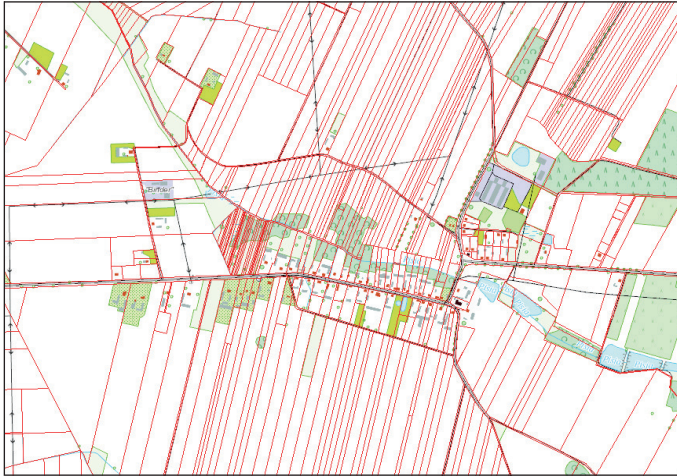
¹² Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (dalej: AGAD), *Terrestria Siradiensia*, ks. III, f. 25 (zapiska z 1402 r.).

¹³ *Jana Łaskiego Liber beneficiorum archidiecezyi gnieźnieńskiej* (dalej: LBL), wyd. J. Łukowski, t. 1, Gniezno 1880, s. 442.

¹⁴ *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1659–1665* (dalej: LWWK 1659–1665), cz. 2: *Województwa sieradzkie, łęczyckie, brzesko-kujawskie, inowrocławskie i ziemia dobrzyńska*, wyd. Z. Górski, J. Pakulski, A. Tomczak, Toruń 1996, s. 103–104, 108–109, 163–164.

¹⁵ *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* (dalej: SGKP), wyd. B. Chlebowski, F. Sulimierski, W. Walewski, t. 13, Warszawa 1880–1902, s. 450.

folwarku rozpoczęły się stopniowo od przełomu XIX i XX w., pozostawiając jednak do dziś bardzo wyraźnie zaznaczoną resztówkę, gdyż osada folwarczna o ograniczonym zasięgu przetrwała do II wojny światowej (tabl. 2). Śladem tzw. adiakcyjnej parcelacji prowadzonej w Wilamowie są liczne rozproszone osady na peryferiach rozłogów (Wilamów-Kolonia, Wilamów-Parcela). Co najistotniejsze, siedlisko wsi nie uległo regulacji, zachowując czytelny układ pierwotnej kompozycji w postaci zwartej ulicówki z wyraźną, prostokątną tzw. niwą domową, ograniczoną od południa drogą zagumną, zaś od północy korytem rzeki Pisi. Ciekawie prezentuje się też układ rozłogów. W części centralnej widoczne są zagony dawnych niw włościańskich. Od wschodu i zachodu siedliska dostrzec można natomiast relikty dawnych nadziałów blokowych folwarku, które z kolei są pozostałością procesów komasacyjno-separacyjnych, jakie miały miejsce w wieku XIX (ryc. 3).

Ryc. 3. Współczesny układ przestrzenny Wilamowa
(relikty lokacyjnej ulicówki i poseparacyjnego układu rozłogów)

Źródło: www.geoportal.gov.pl/

Wieś Rzepiszew po raz pierwszy wzmiankowana jest w materiale źródłowym w 1386 r. Odnosi się do tego zapiska w księgach ziemskich sieradzkich, w których pojawia się postać Roslausa piszącego się z tej miejscowości¹⁶. Wieś przez długi czas była w posiadaniu Rzepiszewskich, herbu Dołęga, którzy mieli tu swo-

¹⁶ AGAD, *Terrestria Siradiensia*, ks. I, f. 3–4, [za:] S. Zajączkowski i S.M. Zajączkowski (dalej: Zaj.), *Materiały do słownika geograficzno-historycznego dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej do 1400 roku*, cz. 2, Łódź 1970, s. 82.

je gniazdo rodowe¹⁷. W XVI w. w świetle rejestrów poborowych obserwujemy zmienną liczbę łąnów we wsi: od 2,5 do 6,5 oraz 17 osadników (tabl. 1). W latach 20. XIX w. odnotowano 31 budynków mieszkalnych (tabl. 2). Miejscowość, na co wskazują mapy topograficzne z końca XVIII w. i pierwszej połowy XIX w., miała charakter wsi drogowej z zabudową zwartą, choć niezbyt regularną, usytuowaną na osi północ-południe w dolinie przepływającej bezpośrednio na zachód od siedliska rzeki Pisi (zob. ryc. 1 i 2 w poprzednim art.). W niewielkiej odległości od siedliska kmieco-zagrodniczego zlokalizowany był folwark i towarzysząca mu osada, określona na mapie Gilly'ego mianem Bugaj. Niezależnie od niego, na północny-wschód od siedliska usytuowany był izolacyjnie położony wśród rozłogów polny folwark, zwany Antonin (ryc. 1). W latach 80. XIX w. folwark rzepiszewski obejmował 903 morgi gruntów, zaś wieś 372 morgi ziemi i 65 domów¹⁸. Na początku XX w. rozpoczęły się stopniowo procesy parcelacyjne. W ich efekcie powstały dwie nowe osie siedliskowe. W wyniku parcelacji kompleksowej folwarku w rejonie osady Bugaj powstała rzędówka, z zabudową jednostronną, luźno usytuowaną wzdłuż dawnej drogi międzyniekowej. Jest ona położona na południe od wsi o metryce średniowiecznej, a oś siedliskowa nowej osady jest w stosunku do niej równoległa. W wyniku parcelacji folwarku polnego powstała natomiast osada Antonin, której zabudowa w sposób nieregularny tworzy układ kolonijny wzdłuż bocznej drogi, co ilustruje archiwalny plan z 1910 r.¹⁹ Co ciekawe, siedlisko „starego” Rzepiszewa oraz resztówka dworsko-folwarczna na południe od niego zachowały niemal niezmiennie swoją pierwotną strukturę przestrzenną.

Na podstawie analizy materiału źródłowego można przypuszczać, że niedługo po powstaniu Rzepiszewa, w jego pobliżu lokowana została nowa wieś, znana jako Wola Rzepiszewska. Pierwsze wzmianki na jej temat odnajdujemy z 1394 r., kiedy to Domicella sądziła się z Rosławem *de alio Rzepissewo* o dwór z przynależnościami²⁰. W dziewiętnastowiecznych przekazach źródłowych wieś figuruje już pod zmienioną nazwą Wola Górna. W rejestrach poborowych z połowy XVI w. odnotowano tu 3 łąny gruntów kmieczych zamieszkiwanych przez 11 osadników (tabl. 1). W 1827 r. zarejestrowano 17 budynków mieszkalnych (tabl. 2). Materiał kartograficzny z końca XVIII w. i XIX w. (zob. ryc. 1 i 2 w poprzednim art.) ukazuje układ przestrzenny małej, zwartej ulicówki, wykazującej walory dużej regularności kompozycyjnej. Oś siedliskowa wsi usytuowana była wzdłuż bocznej drogi w stosunku do szosy prowadzącej z Szadku w kierunku Lutomińska.

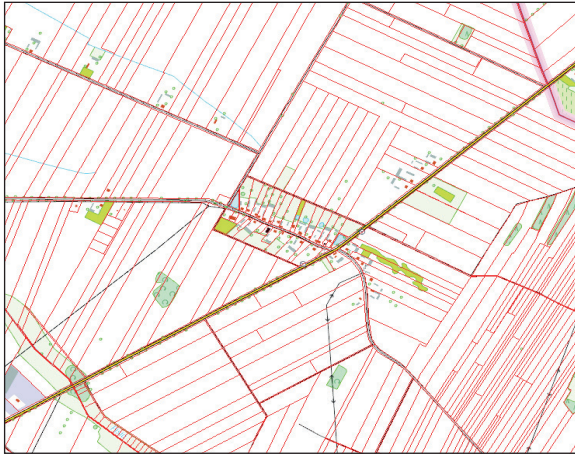
¹⁷ AGAD, *Terrestria Szadkoviensia*, ks. I, f. 14, [za:] S. Kozierowski, *Badania nazw topograficznych na obszarze dawnej wschodniej Wielkopolski* (dalej: Koz.), t. 2, Poznań 1928, s. 91 (zapiska z 1417 r.); *Matricularum Regni Poloniae summaria* (dalej: MRPS), cz. IV/1, wyd. T. Wierzbowski, Warszawa 1910, nr 5916 (zapiska z 1531 r.).

¹⁸ SGKP, t. 10, s. 147.

¹⁹ APLS, Zb. kartogr., sygn. 455, Odrys pierworysu pomiaru dóbr Rzepiszew i Bugaj z 1910 r.

²⁰ AGAD, *Terrestria Siradiensia*, ks. I, f. 64, [za:] Zaj., cz. 2, s. 82.

Na północ od siedliska powstało niewielkie założenie folwarczne (ryc. 1). Według danych z lat 80. XIX w. folwark obejmował zaledwie 191 mórg ziemi, zaś nadziały włościan po uwłaszczeniu liczyły 215 mórg i 29 osad²¹. Folwark w okrojonej formie przetrwał aż do II wojny światowej, po czym uległ całkowitej parcelacji, tworząc współcześnie niewielki układ kolonijny zwany Rzepiszew-Resztówka. Rozplanowanie centrum dawnej wsi o genezie średniowiecznej zachowało w pełni swój pierwotny charakter i dziś jest najlepiej zachowanym układem typu ulicowego na terenie całej gminy z okresu poprzedzającego regulacje z XIX w. Co szczególnie ciekawe, oprócz czytelnej, prostokątnej niwy siedliskowej otoczonej drogami zagumnymi, zachowały się doskonale elementy dawnego układu niwowego rozłogów (ryc. 4).

Ryc. 4. Współczesny układ przestrzenny Górnej Woli
(pozostałości lokacyjnej ulicówki i niwowego układu rozłogów)

Źródło: www.geoportal.gov.pl/

Pierwsze informacje źródłowe na temat Lichawy pochodzą prawdopodobnie z 1386 r. i odnoszą się do postaci Janussiusa piszącego się z tej miejscowości²². Wątpliwości w tym zakresie wiążą się z faktem, że w parafii Sędziejowice zlokalizowana była inna wieś o tej samej nazwie i w świetle dostępnych źródeł można mieć trudności z jednoznaczną identyfikacją osady. S. Kozierowski uważa, że wspomniany Janussius jako właściciel Łobudzie był założycielem Lichawy²³. O istnieniu badanej wsi już bez żadnych wątpliwości informują natomiast księgi

²¹ SGK, t. 10, s. 147.

²² AGAD, *Terrestria Siradiensia*, ks. I, f. 4, [za:] Zaj., cz. 1, s. 163.

²³ Koz., t. 1, s. 228.

ziemskie szadkowskie w 1425 r.²⁴ W świetle rejestrów poborowych z połowy XVI w. uzyskujemy dane, zgodnie z którymi wieś obejmowała 9 łanów ziemi i 10 osadników. Dominowały w tym czasie zatem jednołanowe nadziały kmiecie (tabl. 1). W drugiej dekadzie XIX w., na podstawie wykonanych spisów, wskazać można 17 budynków mieszkalnych (tabl. 2). Analiza historycznych map topograficznych (zob. ryc. 1 i 2 w pop. art.) pozwala stwierdzić, że miejscowość w okresie poprzedzającym wielkie reformy agrarne wykazywała pod względem morfogenetycznym charakter wsi drogowej, której zabudowania tworzyły zwarłą, choć niezbyt regularną strukturę w dolinie Pisi. Od północy zwieńczenie osi kompozycyjnej siedliska stanowiło założenie dworsko-folwarczne. Dane statystyczne z zasobu Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego z lat 80. XIX w. wskazują, że areal ziemi folwarcznej wynosił 579 morgów, do włościan zaś należało 86 morgów i 37 zagród²⁵. Mimo stopniowej parcelacji autonomia folwarku jako punktu osadniczego zachowała się aż do okresu międzywojennego (ryc. 1 i 2). W wyniku regulacji doszło do częściowego rozluźnienia zabudowy dawnego siedliska, a finalnie również całkowitej parcelacji folwarku. W jej efekcie wykształciły się dwa układy typu kolonijnego z rozproszeniem zagród. Pierwszy powstał równoległe do pierwotnej osi zabudowy, lecz po drugiej stronie rzeki Pisi (tzw. Sachalin). Drugi układ rozwinął się natomiast wzdłuż drogi wychodzącej z centrum układu w kierunku wschodnim (Lichawa-Kolonia). Wciąż zidentyfikować można jednak liczne działki blokowe stanowiące pozostałości poseparacyjnych struktur folwarcznych, które w ograniczonym stopniu uległy podziałom własnościowym.

Pierwsze zapiski źródłowe na temat wsi Krokocice odnoszą się do roku 1391. W księgach ziemskich sieradzkich odnajdujemy wówczas wzmiankę dotyczącą Wolemira piszącego się z osady *Crococzice*²⁶. W rejestrach poborowych z XVI w. odnotowuje się tu 5 łanów ziemi i 8 osadników (tabl. 1). Na podstawie danych z lat 20. XIX w. można wykazać obecność 13 domów mieszkalnych i 124 mieszkańców (tabl. 2). Analiza historycznych map topograficznych daje podstawę do stwierdzenia, że osada miała charakter wsi drogowej, obustronnie zabudowanej i dostosowanej do warunków topograficznych doliny niewielkiego ciek, dopływu Pisi. Na zwieńczeniu osi kompozycyjnej siedliska usytuowane było założenie dworskie (zob. ryc. 1 i 2 w pop. art.). Według danych Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego z lat 80. XIX w. tutejszy folwark obejmował 540 morgów ziemi, zaś włościanie byli w posiadaniu 35 zagród, do których przypisano 132 morgi nadziałów gruntowych²⁷. W wyniku przemian agrarnych w XIX w.

²⁴ AGAD, *Terrestria Szadkoviensia*, ks. II, f. 205.

²⁵ SGKP, t. 5, s. 208.

²⁶ AGAD, *Terrestria Siradiensia*, ks. I, f. 21, [za:] Zaj., cz. 1, s. 148.

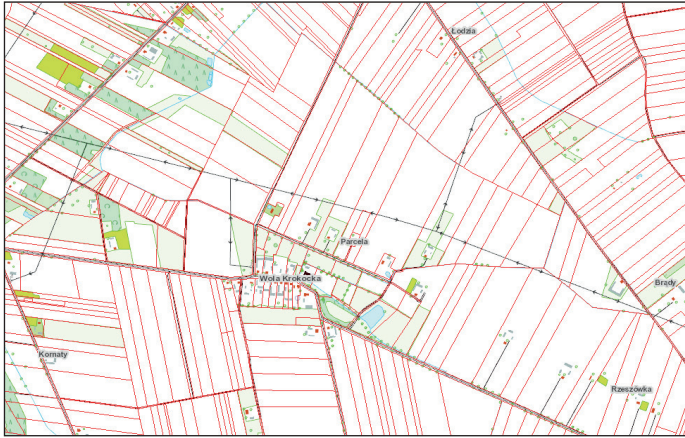
²⁷ SGKP, t. 4, s. 681.

układ przestrzenny Krokocic został częściowo uregulowany, choć nadal ma formę zakrzywionej łukowato struktury o zwartej zabudowie (por. ryc. 1 i 2). Parcelacji uległ natomiast folwark. Wiadomo, że nie istniał już w okresie międzywojennym (tabl. 2). Na jego gruntach wykształcona została nowa osada typu kolonijnego o nazwie odimiennej Tomaszew, mająca postać luźno skupionej, a miejscami rozproszonej osady z blokowym i wtórnie szerokopasmowym układem rozłogów.

Nie wiemy dokładnie, kiedy nastąpiła lokacja wsi leżącej w pobliżu, czyli Woli Krokockiej. Pierwsze potwierdzone źródłowo dane na jej temat pojawiają się w 1508 r., który stanowi *terminus ante quem* dla powstania analizowanej osady²⁸. Można przypuszczać, że względów toponimicznych, że wieś przeszła lokację na prawie niemieckim, co uzasadniałoby przyznanie wolnizny w okresie zagospodarowania. W połowie XVI w. rejestr poborowy podaje powierzchnię 8 łanów kmiecych zasiedlonych przez 9 osadników (tabl. 1). Na początku XIX w. odnotować można 15 domów zamieszkałych przez 163 mieszkańców (tabl. 2). W świetle dostępnych map topograficznych z końca XVIII w. oraz pierwszej połowy XIX w. można określić typ morfogenetyczny wsi (zob. ryc. 1 i 2 w pop. art.). Miała ona formę dużej, regularnej ulicówki z wyraźnie zaznaczonym prostokątnym siedliskiem oraz niwowym układem rozłogów. Charakterystyczny jest też układ komunikacyjny, w którym wskazać można rozwidlenia drogi biegnącej przez wieś na obu zwieńczeniach osi siedliskowej, co stanowi jeden z diagnostycznych elementów morfologicznych regularnych wsi lokowanych na prawie niemieckim. Dawny fragment ulicówki, mimo późniejszych regulacji, wciąż jest czytelny we współczesnej strukturze przestrzennej wsi, podobnie jak drogi zagumne ograniczające zasięg siedliska od północy i południa. W centrum układu dostrzec można także relikty dawnego systemu niwowego rozłogów. Oś kompozycyjna miejscowości od wschodu zwieńczona była dużym założeniem dworsko-folwarcznym. Według danych Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego z końca XIX w. folwark obejmował 981 morgów ziemi. W okresie poukazowym rozmierzono 20 osad dla włościan z łącznym gruntem 89 morgów. W wyniku procesów regulacyjnych wytyczono na peryferiach majątku, w sąsiedztwie dóbr Tarnówka, niewielką osadę typu kolonijnego o nazwie Marcelów (obecnie Marcelin), który według tego samego źródła obejmował 6 zagród i 24 morgi ziemi²⁹. W kolejnym etapie, na przełomie XIX i XX w. rozpoczęły się stopniowo procesy parcelacji adiakcyjnej folwarku. W ich efekcie wykształcił się układ niewielkich osad rozproszonych w części północnej i wschodniej majątku o nazwach Łodzia oraz Brondy – obecnie Brądy (ryc. 2). Następnie układ został uzupełniony o kolejne dwie osady tego typu, mianowicie Rzeszówka na wschodzie i Kornaty na zachodzie (ryc. 5).

²⁸ Koz., t. 1, s. 238 (na podstawie AGAD, Castrensia Wielunensia, ks. II, f. 432).

²⁹ SGKP, t. 4, s. 681.

Ryc. 5. Współczesny układ Woli Krokockiej oraz osad Łódzia, Brądy, Rzeszówka i Kornaty (relikty dawnej ulicówki sprzężonej z założeniem folwarcznym oraz kolonie poparcelacyjne)
Źródło: www.geoportal.gov.pl/

Kolejna z omawianych wsi to Przatów. Pierwsze wzmianki w materiale źródłowym na temat tej osady pochodzą z 1398 r. i odnoszą się do ksiąg ziemskich, w których odnajdujemy postać Clemensa piszącego się z tej wsi³⁰. Rejestry poborowe z XVI w. dostarczają informacji o 8 osadnikach i od 7 do 9 łanach osiadłych w zależności od okresu spisu (tabl. 1). Wieś była wówczas podzielona między dwóch właścicieli: Mikołaja Rowieńskiego i Laurentego Wieczorkowskiego. W latach 20. XIX w. odnotowujemy 26 domów zamieszkałych przez 266 osób (tabl. 2). Analiza historycznych map topograficznych do połowy XIX w. pozwala stwierdzić, że wieś w sensie morfogenetycznym wykazywała formę widlicową, tj. dwóch połączonych ze sobą układów drogowych, dostosowanych do biegu rzeki Pichny. Bezpośrednio na zachód usytuowane było natomiast duże założenie dworsko-folwarczne (zob. ryc. 1 i 2 w pop. art.). Według danych poukazowych z II połowy XIX w. folwark obejmował 1141 morgów, zaś włościanie w liczbie 65 osad uzyskali w posiadanie 319 morgów ziemi³¹. W tym czasie rozpoczęły się procesy regulacyjne, czego efektem była całkowita dekompozycja układu przestrzennego. Dotychczasowe, zwarte siedlisko uległo likwidacji przy zachowaniu lokalizacji folwarku. Na północ i południe od niego wytyczone zostały dwie osie siedliskowe, które, co ukazuje *Karte des Westlichen Russlands* (ryc. 1), przyjęły formę wsi wielorzędowej: Przatowa Dolnego na północy i Przatowa Górnego na południu (ryc. 6). Obie cechowały się jednostronną, luźną zabudową

³⁰ Koz., t. 2, s. 46 (na podstawie *Terrestria Petricoviensia*, ks. I, f. 9 v.).

³¹ SGKP, t. 9, s. 124.

z pasmowymi nadziałami gruntowymi. W wyniku procesów parcelacyjnych folwarku wykształciły się układy kolonijne na wschodzie, tj. Przybyłów, niewielka osada Przatówek oraz łukowata struktura rozproszonych zagród, która stanowi współcześnie późniejszy genetycznie element siedliska Przatowa Dolnego. Do dziś zachowała się ponadto resztówka dawnego założenia rezydencjonalno-gospodarczego w centralnej części analizowanej struktury osadniczej.

Ryc. 6. Plan gruntów przechodzących na własność włościan wsi Przatów z 1901 r.
(komponent poregulacyjnej wsi wielorzędowej)
Źródło: APLS, Zb. kartogr., sygn. 689

W pobliżu Przatowa prawdopodobnie jeszcze w XV w. została lokowana kolejna osada: Wola Przatowska, która, jak można domniemywać, cieszyła się przywilejami wynikającymi z wolnizny. O istnieniu wsi dowiadujemy się jednoznacznie dopiero z rejestrów poborowych z 1511 r. (*Przathow, vola eiusdem*)³². Wiadomo, że lokowana została w dobrach szlacheckich, a w latach 30. XVI w. należała, podobnie jak Przatów, we współdziale do Mikołaja Rowieńskiego i Wawrzyńca Wiktorowskiego³³. W rejestrach poborowych z połowy XVI w. odnajdujemy informację na temat 7 osadników gospodarujących na 7 łanach ziemi, co może wskazywać na pełnorolny charakter nadziałów kmieczych w tym czasie, typowy dla wielu wsi lokacyjnych (tabl. 1). Na początku XIX w. odnotowano natomiast 17 budynków zamieszkałych przez 119 osób (tabl. 2). Z historycznych

³² *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym opisana przez Adolfa Pawińskiego* (dalej PW), t. 2: *Wielkopolska*, [w:] *Źródła Dziejowe*, t. 13, Warszawa 1883, s. 187, 250.

³³ MRPS, IV/1, nr 6073 (zapiska z 1531 r.).

map topograficznych (zob. ryc. 1 i 2 w pop. art.) można wnioskować, że wieś miała postać regularnej, choć małej ulicówki, sprzężonej od wschodu z założeniem folwarcznym. Istniał on jako autonomiczny punkt osadniczy jeszcze w okresie międzywojennym (tabl. 2). Do regulacji wsi doszło w połowie XIX w., na co wskazuje późniejsza chronologicznie *Karte des Westlichen Russlands*. Ukazuje ona układ przestrzenny po przemianach morfologicznych. Dawna ulicówka uległa całkowitej dekompozycji, a na jej miejscu wytyczono nowe działki z nieregularnie rozmieszczoną zabudową o charakterze rozproszonym (ryc. 1 i 2). *In situ* pozostał folwark, który zachował do dziś wyraźne ślady morfologiczne w postaci resztówki. Wciąż czytelne w strukturze przestrzennej rozłogów są ponadto blokowe działki o genezie poseparacyjnej, zlokalizowane we wschodniej części wsi.

Pierwsze zapiski źródłowe na temat istnienia wsi Łobudzice odnaleźć można pod datą 1400 r. w kontekście wzmianki dotyczącej nadziałów Janusza z Lichawy, odsprzedanych następnie w roku 1406 przez Jana z Łobudzie³⁴. Rejestry poborowe z połowy XVI w. wskazują na obecność 9 łańów osiadłych, zagospodarowanych przez 9 osadników, co sugerować może jednołańowe gospodarstwa kmiecie (tabl. 1). Na początku XIX w. zidentyfikowano 21 domów zamieszkałych przez 113 osób (tabl. 2). Analizując historyczne mapy topograficzne, trudno jednoznacznie ustalić typ morfogenetyczny w okresie przedregulacyjnym. Prawdopodobnie była to duża wieś drogowa, dostosowana do formy dolinnej rzeki Pisi, choć nie można wykluczyć w tym przypadku bardziej regularnej formy ulicowej rozłokowanej na osi północ-południe. Z pewnością bezpośrednio na południe od siedliska zlokalizowane było założenie folwarczne (zob. ryc. 1 i 2 w pop. art.). W pierwszej kolejności regulacji uległo dawne siedlisko, które przyjęło formę obustronnie zabudowanej rzędówki, z pasmowymi nadziałami gruntów. Do całkowitej parcelacji folwarku doszło prawdopodobnie w połowie XIX w. *Karte des Westlichen Russlands* na miejscu dawnego folwarku ukazuje układ kolonijny, stanowiący rozszerzenie na południe wcześniej rozmiarzonej rzędówki (ryc. 1), która w latach 80. XIX w. obejmowała 617 morgów ziemi i 67 zagród³⁵.

Trudno ustalić, w świetle zachowanego materiału źródłowego, dokładne okoliczności powstania Woli Łobudzkiej. Prawdopodobnie powstała ona pod koniec XV w. i przeszła proces lokacji, na co wskazywać może nazwa wsi wywodząca się z nadanej osadzie wolnizny w zakresie powinności feudalnych. *Łoboczka Wolya* wymieniona jest w wizytacjach arcybiskupich w 1512 r., a niedługo później w zapiskach Metryki Koronnej, z której dowiadujemy się, że wraz z pobliskimi Łobudzicami stanowiła własność szlachcica Mikołaja Łobodzkiego³⁶.

³⁴ *Zbiór rot przysięg sądowych poznańskich, kościańskich, kaliskich, sieradzkich, piotrkowskich i dobrzyńskich z końca wieku XIV i pierwszych lat wieku XV*, wyd. R. Hube, Warszawa 1888, nr 172; AGAD, *Castrensia Siradiensia*, ks. II, f. 6, [za:] Koz., t. 1, s. 248.

³⁵ SGKP, t. 5, s. 672.

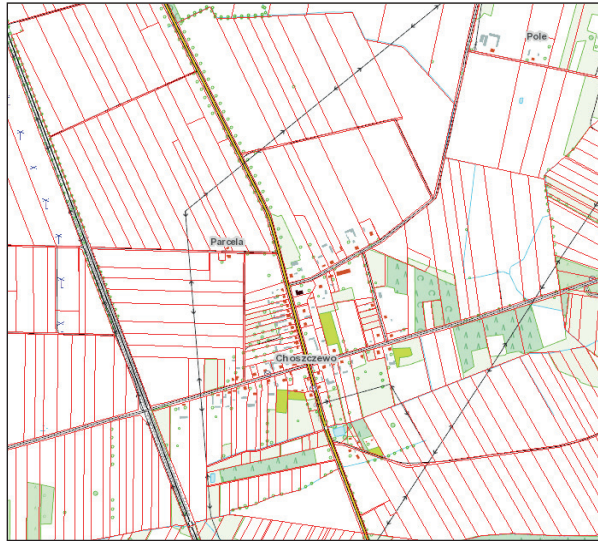
³⁶ *Visitaciones bonorum archiepiscopatus necnon capituli Gnesnensis saeculi XVI* (dalej: VG), wyd. B. Ulanowski, Kraków 1920, s. 250; MRPS, IV/1, nr 3232 (zapiska z 1520 r.).

W rejestrach poborowych z połowy XVI w. wykazanych jest 8 osadników i 4 łany ziemi (tabl. 1). W latach 20. XIX w. stwierdzono, że wieś obejmowała 7 domów i 62 mieszkańców (tabl. 2). Historyczne mapy topograficzne do połowy XIX w. pozwalają określić typ układu przestrzennego wsi. Miała ona postać regularnej ulicówki z niwową strukturą rozłogów (zob. ryc. 1 i 2 w pop. art.). Zamknięcie osi kompozycyjnej od północy stanowiło założenie folwarczne. Według danych Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego z lat 80. XIX w. areal folwarku liczył 596 morgów ziemi. W okresie uwłaszczeniowym dokonano regulacji siedliska, które przyjęło formę osady kolonijnej (12 domów) z pasmowymi nadziałami gruntów, liczącymi w tym czasie 20 morgów³⁷. Folwark pozostał zaś *in situ*, co prezentuje archiwalny plan z 1879 r. (ryc. 7). Folwark uległ całkowitej parcelacji dopiero wraz zakończeniem II wojny światowej, dając tym samym początek niewielkiej osadzie typu kolonijnego o równoleżnikowym przebiegu nieco zakrzywionej drogi. Towarzyszy jej blokowy bądź szerokopasmowy układ rozłogów.

Ryc. 7. Plan pomiaru dóbr Wola Łobudzka z 1878 r.
(sprzężenie folwarku i rzędówki poregulacyjnej)
Źródło: APLS, Zb. kartogr., sygn. 365

³⁷ SGKP, t. 5, s. 672.

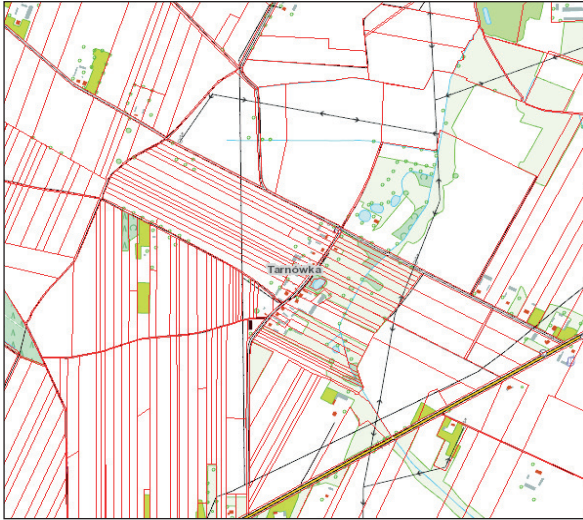
Ryc. 8. Współczesny układ przestrzenny Choszczewo
(poregulacyjne siedlisko i pozostałości szachownicowej struktury rozłogów)
Źródło: www.geoportal.gov.pl/

Nie są znane okoliczności powstania wsi Choszczewo, duże wątpliwości budzić może także ich metryka historyczna. S. Kozierowski stawia hipotezę, zgodnie z którą z badaną osadą należy wiązać postaci Clemensa i Andresa z Goczewka (być może forma zniekształcona). Stanowisko takie może jednak budzić wątpliwości. Boniecki w swym herbarzu pod datą 1444 r. odnotowuje zaś osoby Wincentego i Stanisława w Choszczowej³⁸. Pewne wzmianki na temat wsi odnaleźć można jednak dopiero na początku XVI w.³⁹ Rejestry poborowe z tego okresu odnotowują w tym miejscu 9 osadników gospodarujących na 2,5 łanach ziemi (tabl. 1). W latach 20. XIX w. rejestruje się istnienie 12 domów zamieszkałych przez 83 osoby (tabl. 2). W świetle analizy map topograficznych do połowy XIX w. można uznać, że Choszczewo miało pierwotnie formę nieregularnej wsi drogowej, rozłokowanej na osi wschód-zachód, którą przecinała szosa prowadząca z Szadku na północ w kierunku wsi Zyгры (zob. ryc. 1 i 2 w pop. art.). Na północny-wschód od siedliska usytuowany był folwark. W związku z uwłaszczeniem chłopów doszło do częściowej regulacji wsi. Pojawiła się w ten sposób także zabudowa wzdłuż wspomnianej wcześniej drogi prostopadle biegnącej do dawnego siedliska, dlatego do dziś układ wsi ma formę przypominającą krzyż. Włóścianie byli w tym czasie w posiadaniu 20 zagród i 143 morgów ziemi, folwark zaś

³⁸ Koz., t. 1, s. 57.

³⁹ PW, t. 2, 191.

obejmował 505 morgów. Istniał on jeszcze w okresie międzywojennym, po czym uległ całkowitej parcelacji (ryc. 2). Specyficzny charakter regulacji wsi w XIX w. sprawił, że współcześnie dostrzegamy uregulowany tylko częściowo układ blokowo-pasmowy (szachownicowy) rozłógów (ryc. 8).

Ryc. 9. Współczesny układ przestrzenny wsi Tarnówka
(poseparacyjny układ przestrzenny rozłógów
oraz poregulacyjnego siedliska z cechami układu niwowego)
Źródło: www.geoportal.gov.pl/

Początki wsi Tarnówka sięgają I połowy XV w. Na podstawie dostępnych materiałów źródłowych ustalono, że miejscowość po raz pierwszy odnotowana została w 1444 r. w kontekście zapiski dotyczącej podsędka sieradzkiego (zastępcy sędziego ziemskiego) Wincentego Tarnowskiego, ówczesnego właściciela osady⁴⁰. Dalsze wzmianki pochodzą już z rejestrów poborowych z XVI w. i wskazują na złożoną strukturę własnościową, w której działki posiadali różni przedstawiciele wspomnianego rodu. Odnotowano wówczas zmienną liczbę zasiedlonych łąnów, osiągających maksymalnie 3,5 przy 5 osadnikach (tabl. 1). W drugiej dekadzie XIX w. udało się wskazać 11 domów zamieszkałych przez 88 osób (tabl. 2). Po dokonaniu analizy dostępnych map historycznych można stwierdzić, że badana miejscowość pierwotnie reprezentowała typ morfogenetyczny wsi drogowej, z zabudową zwartą, rozłokowaną po obu stronach bocznej drogi prowadzącej z Rzepiszewa do Przatowa. Oś kompozycyjną siedliska zamykało

⁴⁰ *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, t. 5, wyd. F. Piekosiński, nr 675, Poznań 1908.

od północy założenie folwarczne (zob. ryc. 1 i 2 w pop. art.). W okresie wielkich reform agrarnych w XIX w. doszło do komasacji, następnie separacji nadziałów chłopskich, które nadal miały formę pasmową w niwach, zaś działki folwarczne uzyskały postać blokową zintegrowaną w północnej części wsi (ryc. 1 i 2). Regulacja siedliska była znikoma, dlatego zachowała swój układ prawie niezmienny do czasów współczesnych. W 1885 r. wykazano 13 zagród i 164 morgi ziemi włościańskiej, natomiast folwark, rozdzielony w 1850 r. od dóbr Rzepiszew, obejmował swym zasięgiem 513 morgów⁴¹. Koniecznie trzeba zaznaczyć, że mimo likwidacji folwarku, do dziś zachował się doskonale układ poseparacyjny rozłogów, tj. dawnych bloków folwarcznych oraz pasm włościańskich z cechami układu niwowego (ryc. 9).

Tablica 1. Wielkość wsi we wschodniej części współczesnej gm. Szadek w XVI w.

Nazwa miejscowości	Przynależność parafialna w XVI w.	Liczba lanów chłopskich		Liczba lanów w 1553 r.	Liczba osadników w 1552 r.
		1511 r.	1518 r.		
Choszczewo	Małyń	2,5	2,5	b.d.	9
Krokocice	Małyń	5	5 (4+1)	5	8
Lichawa	Małyń	7,5	9	9	10
Łobudzice	Małyń	4,5	5	9	9
Przatów	Szadek	7	9	8,5	8
Rzepiszew	Szadek	6,5	5,5	2,5	17
Tarnówka	Szadek	3,5 (1+1,5)	3 (2+1)	1,25	5
Wilamów	Szadek	7	9,5	7,5	25
Wola Krokocka	Małyń	6,5	7,5	8	9
Wola Łobudzka	Małyń	4	3,5	4	10
Wola Przatowska	Szadek	5,5	5,5	7	7
Wola Rzepiszewska (ob. Górna Wola)	Szadek	3	3	3	11

Źródło: Dane z lat 1511–1518: AGAD, Archiwum Skarbu Koronnego, Oddz. I, Ks. 24, k. 132–149 i 249–265; dane z lat 1552–1553: AGAD, Archiwum Skarbu Koronnego, Oddz. I, Ks. 25, k. 178–203 i 355–371, [za:] *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym opisana przez Adolfa Pawińskiego*, t. 2: *Wielkopolska*, [w:] *Źródła Dziejowe*, t. 13, Warszawa 1883, s. 187–191, 228–236, 245.

⁴¹ SGKP, t. 12, s. 207.

Tablica 2. Porównanie stanu osadnictwa wiejskiego we wschodniej części współczesnej gm. Szadek z lat. 20. XIX i XX w.

Nazwa miejscowości	Stan z 1827 r.		Stan z 1921 r.	
	liczba domów mieszkalnych	liczba mieszkańców	liczba domów mieszkalnych	liczba mieszkańców
Antonin	nie istnieje	nie istnieje	7	54
Brądy	nie istnieje	nie istnieje	2	25
Choszczewo folw.	12	83	2	39
Choszczewo wieś			32	250
Krokocice kol.	nie istnieje	nie istnieje	12	76
Krokocice wieś	13	124	26	198
Krokocka Wola folw.	15	163	5	101
Krokocka Wola wieś			20	146
Lichawa folw.	17	161	3	93
Lichawa wieś i młyn			16	91
Łobudzice	21	113	57	358
Łobudzka Wola folw.	7	62	5	136
Łobudzka Wola wieś			9	52
Łódzia kol.	nie istnieje	nie istnieje	7	43
Marcelin	nie istnieje	nie istnieje	6	47
Piaski	1	4	22	147
Przatów folw.	26	266	6	76
Przatów wieś			77	539
Przybyłów	2	7	10	69
Rzepiszew folw.	31	310	5	103
Rzepiszew wieś			51	335
Tarnówka	11	88	34	243
Wilamów folw.	47	280	7	200
Wilamów wieś			36	225
Wola Górna folw.	17	87	3	33
Wola Górna wieś			25	166
Wola Przatowska folw.	17	119	3	56
Wola Przatowska wieś			6	43

Źródło: *Tabella miast, wsi, osad Królestwa Polskiego z wyrażeniem ich położenia i ludności alfabetycznie ułożona w Biórze Kommissyi Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji*, t. 1–2, Warszawa 1827; *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników Pierwszego Powszechnego Spisu Ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych*, t. 2, Województwo łódzkie, GUS, Warszawa 1925.

Wsie położone na obszarze wschodniej części współczesnej gminy Szadek wykazują wyraźne zróżnicowanie genetyczno-morfologiczne. Trudno w większości przypadków ustalić dokładną metrykę historyczną i okoliczności powstania poszczególnych wsi. Na podstawie kryterium obiektywnego w postaci tzw. zasady pierwszego zapisu, czyli *terminus ante quem* dla pojawienia się punktów osadniczych można dokonać próby periodyzacji. Największa liczba wsi notowanych po raz pierwszy dotyczy XIV w. w związku z upowszechnieniem zapisów w księgach grodzkich i ziemskich. Tylko jedna wieś wspomniana jest w pierwszej połowie XIV w., tj. Wilamów. Do wsi wzmiankowanych pierwszy raz pod koniec XIV w., należą kolejno: Lichawa, Rzepiszew, Krokocice, Górna Wola, Przatów, Łobudzice (razem 6 punktów osadniczych). W wieku XV odnotowano natomiast w źródłach wieś Tarnówka i Choszczewo (2 punkty osadnicze). W wieku XVI pojawiają się w źródłach: Wola Krokocka, Wola Łobudzka, Wola Przatowska (3 punkty osadnicze). Pomijając drobne, głównie poleśne osady z okresu nowożytnego, pozostałe wsie podszadkowskie wykształciły się dopiero w XIX i XX w. w wyniku procesów regulacyjno-parcelacyjnych (m.in. Antonin, Brądy, Łodzia, Kornaty, Marcelin, Przybyłów, Rzeszówka).

Pod względem własnościowym zdecydowana większość analizowanych wsi była w okresie staropolskim własnością szlachty, głównie jednowioskowej. W wyjątkowych sytuacjach powstawały większe majątki ziemskie, obejmujące po kilka wsi (np. Łobudzice i Wola Łobudzka itd.). W rejestrach poborowych można także dostrzec przypadki, w których mamy do czynienia z własnością cząstkową, a dana wieś była w posiadaniu kilku właścicieli (np. Przatów, Krokocice, Tarnówka). Na badanym obszarze funkcjonował także klucz majątkowy stanowiący domenę monarszą (tzw. tenuta szadkowska wydzielona ze starostwa sieradzkiego). W jej skład z obszaru podlegającego analizie wchodziła w okresie przedrozbiorowym jedynie wieś Wilamów, która w XIX w. stanowiła własność rządową.

Istotnym zagadnieniem historyczno-osadniczym, które ma swoje reperkusje w sferze morfogenetycznej, jest proces lokacji na prawie niemieckim. Wsie, które przeszły lokację najczęściej wykazują bowiem cechy regularności układu przestrzennego. W jednym przypadku uzyskujemy informację wprost o obecności sołtysa (Wilamów). W niektórych sytuacjach można hipotetycznie domniemywać, że nastąpiła lokacja ze względu na nadaną wolniznę, przejawiającą się w sferze toponimicznej (Wola Rzepiszewska, Wola Przatowska, Wola Krokocka, Wola Łobudzka).

Warto rozważyć również zagadnienie wielkości wsi w aspekcie ich areалу, liczby zabudowań i mieszkańców. W okresie wczesnonowożytnym największe pod względem liczby łańów były: Lichawa, Łobudzice, Przatów, Wola Krokocka i Wilamów (ponad 7 łańów), a pod względem liczby osadników: Wilamów, Prusinowice i Rzepiszew (ponad 15 osadników). Najmniejsze zaś były Rzepiszew oraz Wola Rzepiszewska i Tarnówka (poniżej 4 łańów) oraz Wola Przatowska

i Tarnówka (poniżej 8 osadników). Na początku XIX w. największe wsie to Wilamów, Rzepiszew oraz Przatów (ponad 25 domów i 250 mieszkańców), najmniejsza zaś była osada Przybyłów (mniej niż 5 budynków i poniżej 10 mieszkańców).

Kolejną kwestią jest prezentacja wyników badań porównawczych wsi pod względem układów ruralistycznych. Analiza historycznych map topograficznych oraz uzyskanych w wyniku kwerendy archiwalnej wielkoskalowych źródeł kartograficznych pozwoliła na dokonanie identyfikacji typów morfogenetycznych wsi w okresie poprzedzającym procesy transformacyjne, jakie miały miejsce w XIX w. W niektórych przypadkach jednoznaczna klasyfikacja okazała się problematyczna z uwagi na niedokładność zachowanych materiałów i w związku z tym ma charakter hipotetyczny. W ustaleniach zwrócono uwagę na zagadnienie siedlisk wiejskich, w mniejszym zaś stopniu na rozłogach, których analiza była dopiero możliwa w odniesieniu do okresów późniejszych. W zakresie wsi o metryce średniowiecznej i wczesnonowożytnej najczęściej rozpoznany typem morfogenetycznym okazała się nieregularna wieś drogowa z szachownicowym lub pseudoniwowym układem rozłogów. Do wsi tego typu zaliczono: Lichawę, Łobudzice, Rzepiszew i Tarnówkę. Wyróżniono także inne typy, a wśród nich Przatów, który miał charakter widlicy. Były to formy o małych i średnich rozmiarach, a ich cechą wspólną była nieregularność układu przestrzennego. Przejawiała się ona w asymetrycznym położeniu siedliska w stosunku do granic wsi, brakiem wyraźnych granic zewnętrznych niwy domowej oraz nierówną wielkością, różnym kształtem oraz przebiegiem działek siedliskowych.

W odniesieniu do wsi lokowanych na prawie niemieckim udało się wskazać przykłady ulicówek z układem niwowym rozłogów. Zaliczyć można do nich: Wolę Rzepiszewską, Wolę Przatowską, Wilamów, Wolę Krokocką i Wolę Łobudzką. Charakterystyczną cechą siedlisk była ich regularność, przejawiająca się w centralnym położeniu siedliska w stosunku do granic wsi oraz zaplanowanym układem drożnym. Niwa domowa miała kształt zbliżony do prostokąta lub równoległoboku, a jej granice zewnętrzne były zazwyczaj wyraźne, oddzielone od rozłogów miedzami lub drogami zagumnymi.

W okresie nowożytnym ze względu na feudalizację stosunków społecznych doszło do powstania folwarków funkcjonujących na bazie pańszczyzny. Na interesującym nas obszarze proces „ufolwarcznienia” zachodził intensywnie, czego efektem była duża liczba folwarków sprzężonych z dawnymi siedliskami kmieco-zagrodniczymi. Tego typu komponenty morfologiczne wskazać można w przypadku wsi: Choszczewo, Górna Wola, Krokocice, Lichawa, Łobudzice, Wola Przatowska, Przatów, Rzepiszew, Tarnówka, Wilamów, Wola Krokocka, Wola Łobudzka. W niektórych przypadkach folwark nie był zespolony ze wsią, lecz był zlokalizowany w znacznej odległości od siedliska (w Woli Rzepiszewskiej).

W wyniku wielkich reform agrarnych realizowanych w XIX w. w Królestwie Polskim, ze szczególnym uwzględnieniem uwłaszczenia chłopów, doszło do procesów transformacji morfologicznej wsi. Większość wcześniej istniejących układów ruralistycznych przeszła metamorfozę swego dotychczasowego rozplano-

wania. W odniesieniu do wsi pochodzenia feudalnego, zdecydowana większość z nich, na skutek procesów regulacji, przyjęła formę rzędówek z pasmowym, indywidualnym układem gruntów. W tej części gminy mamy do czynienia z powstaniem rzędówek obustronnie zabudowanych, takich jak: Krokocice, Lichawa, Łobudzice, Rzepiszew i Tarnówka. Charakter wsi wielorzędowej (z dwiema równoległymi osiami siedliskowymi) ma Przatów, zaś Choszczewo wykazuje formę dwóch prostopadłych do siebie rzędówek poregulacyjnych. Niekiedy wykształciły się także wtórnie układy kolonijne (rozproszone), do których zaliczają się: Wola Przatowska i Wola Łobudzka. W przypadku wsi poparcelacyjnych, które powstały w XIX lub XX w. w wyniku stopniowej likwidacji folwarków postać osad rozproszonych reprezentują: Tomaszew, Łodzia, Brądy, Marcecin, Antonin, Przybyłów, Kornaty, Rzeszówka. Mimo długotrwałych i intensywnych procesów przemian morfologicznych na obszarze gminy Szadek wskazać można także nieliczne, aczkolwiek doskonale zachowane elementy układów przestrzennych z okresu przedregulacyjnego. Na szczególną uwagę zasługują w tym kontekście pozostałości dawnych ulicówek z niwowym układem rozłogów, który zachował się w przypadku Górnej Woli, Wilamowa oraz Woli Krokockiej. W niektórych wsiach, mimo procesów parcelacji, zachowały się także czytelne relikty dawnych założeń folwarcznych, ze szczególnym uwzględnieniem Przatowa, Rzepiszewa, Wilamowa oraz Woli Krokockiej.

Bibliografia

Rękopiśmienne źródła archiwalne

- Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Skarbu Koronnego, Ks. 24, 25.
Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Castrensia Siradiensia, ks. I, II, III.
Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Terrestria Siradiensia, ks. I, III.
Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Terrestria Szadkoviensia, ks. I, II.

Źródła kartograficzne

- Archiwum Państwowe w Łodzi, Oddział w Sieradzu, Zbiór kartograficzny, sygn. 365,
Plan pomiaru dóbr Wola Łobudzka z 1878 r.
Archiwum Państwowe w Łodzi, Oddział w Sieradzu, Zbiór kartograficzny, sygn. 455,
Odryś pierworysu pomiaru dóbr Rzepiszew i Bugaj z 1910 r.
Archiwum Państwowe w Łodzi, Oddział w Sieradzu, Zbiór kartograficzny, sygn. 689,
Plan gruntów przechodzących na własność włościan wsi Przatów z 1901 r.
Karte des Westlichen Russlands, 1911, 1:100 000, ark. D 35 Lask, Biblioteka Uniwersytetu Łódzkiego, sygn. K 5399.
Karte von Südpreußen, David Gilly, Cron, Langner, 1793–1796, 1:50 000, ark. 56, Preussischer Kulturbesitz – Staatsbibliothek zu Berlin, sygn. Kart N 14431, fotokopia w Pracowni Atlasu Historycznego Instytutu Historii PAN.

- Mapa taktyczna Wojskowego Instytutu Geograficznego*, 1929, 1:100 000, Pas 42 Słup 28 Łask–Zduńska Wola, Centralna Biblioteka Geografii i Ochrony Środowiska Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, sygn. C.860.
- Topograficzeskaja Karta Carstwa Polskago*, 1839–[1843], 1:126 000, Kol. II Sek. V oraz Kol. II Sek. III, Centralna Biblioteka Geografii i Ochrony Środowiska Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, sygn. C.542.

Źródła drukowane

- Jana Łaskiego Liber beneficiorum archidiecezyi gnieźnieńskiej*, wyd. J. Łukowski, t. 1, Gniezno 1880.
- Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, t. 5, wyd. F. Piekosiński, Poznań 1908.
- Lites ac res gestae inter Polonos Ordinemque Cruciferorum*, t. 1, Poznań 1890.
- Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1659–1665*, cz. 2: *Województwa sieradzkie, łęczyckie, brzesko-kujawskie, inowrocławskie i ziemia dobrzyńska*, wyd. Z. Górski, J. Pakulski, A. Tomczak, Toruń 1996.
- Matricularum Regni Poloniae summaria*, wyd. T. Wierzbowski, cz. IV/1, Warszawa 1910.
- Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym opisana przez Adolfa Pawińskiego*, t. 2: *Wielkopolska*, [w:] *Źródła Dziejowe*, t. 13, Warszawa 1883.
- Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników Pierwszego Powszechnego Spisu Ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych*, t. 2, *Województwo łódzkie*, GUS, Warszawa 1925.
- Tabella miast, wsi, osad Królestwa Polskiego z wyrażeniem ich położenia i ludności alfabetycznie ułożona w Biórze Kommissyi Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policyi*, t. 1–2, Warszawa 1827.
- Visitationes bonorum archiepiscopatus necnon capituli Gnesnensis saeculi XVI*, wyd. B. Ulanowski, Kraków 1920.
- Zbiór rot przysięg sądowych poznańskich, kościańskich, kaliskich, sieradzkich, piotrkowskich i dobrzyszyckich z końca wieku XIV i pierwszych lat wieku XV*, wyd. R. Hube, Warszawa 1888.

Piśmiennictwo

- Baranowski B., *Rozwój gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej w województwie łęczyckim i wschodniej części województwa sieradzkiego do połowy XVII wieku*, „Zeszyty Naukowe UŁ” 1955, Ser. 1, z. 1.
- Baranowski B., *Stosunki gospodarcze i społeczne w XVII i XVIII wieku*, [w:] *Szkice z dziejów sieradzkiego*, red. J. Śmiałowski, Łódź 1977, s. 101–125.
- Chomać R., *Zmiany własnościowe struktury agrarnej guberni kaliskiej w latach 1864–1914*, „Rocznik Kaliski” 1968, t. 1, s. 159–251.
- Figlus T., *Geneza i zmiany struktury społeczno-gospodarczej osadnictwa wiejskiego w dobrach królewskich na obszarze przedrozbiorowego powiatu szadkowskiego*, „Biuletyn Szadkowski” 2015, t. 15, s. 89–108.
- Figlus T., *Morfogeneza wsi na obszarze Polski Środkowej*, Rozprawa doktorska wykonana pod kierunkiem M. Kuleszy, mpis w Bibliotece Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2013.
- Grabski W., *Historia Towarzystwa Rolniczego 1858–1861*, t. 1, Warszawa 1904.

- Janczak J., *Ludność powiatu szadkowskiego w okresie Sejmu Czteroletniego*, „Przeszłość Demograficzna Polski” 1975, t. 8, s. 3–55.
- Koter M., *Fizjonomia, morfologia i morfogeneza miasta. Przegląd rozwoju oraz próba uściślenia pojęć*, „Zeszyty Naukowe UŁ, Nauki Matematyczno-Przyrodnicze” 1974, Ser. 2, z. 55, s. 3–16.
- Kozierowski S., *Badania nazw topograficznych na obszarze dawnej wschodniej Wielkopolski*, t. 1–2, Poznań 1926–1928.
- Nejman E., *Parafie dekanatu szadkowskiego i niektóre z dekanatu lutomierskiego (powiat szadkowski) w dawnej statystyce*, „Biuletyn Szadkowski” 2010, t. 10, s. 245–261.
- Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* (dalej: SGKP), wyd. B. Chlebowski, F. Sulimierski, W. Walewski, Warszawa 1880–1902.
- Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy i miasta Szadek, Załącznik nr 1 do uchwały nr XXV/178/2012 Rady Gminy i Miasta Szadek z dnia 28 listopada 2012 roku.*
- Szubzda J., *Monice i inne podsieradzkie królewsczyzny*, „Na Sieradzkich Szlakach” 2008, cz. 1, nr 4, s. 8–12; 2009, cz. 2, nr 2, s. 23–27.
- Szulc H., *Morfogeneza osiedli wiejskich w Polsce*, Prace Geograficzne, nr 163, Wrocław 1995.
- Zajązkowski S., Zajązkowski S.M., *Materiały do słownika geograficzno-historycznego dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej do 1400 roku*, cz. 1–2, Łódź 1966–1970.
- Zajązkowski S.M., *O lokacjach wsi na prawie niemieckim w Łęczyckiem i Sieradzkim od końca XIV do początków XVI wieku*, Łódź 1974.
- Zajązkowski S.M., *Sieć osadnicza i struktura własnościowa osadnictwa dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej w początkach XVI w.*, „Slavia Antiqua” 1972, t. 19, s. 21–49.
- Zajązkowski S.M., *Wieś sieradzka w XII–XVI wieku*, [w:] *Szkice z dziejów sieradzkiego*, red. J. Śmiałowski, Łódź 1977, s. 59–71.
- Zajązkowski S., *Studia nad osadnictwem dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej w XII–XIV w. Uwagi i spostrzeżenia*, „Studia z Dziejów Osadnictwa” 1966, t. 4, s. 2–85.

[Wpłynęło: marzec; poprawiono: czerwiec 2016 r.]

MORPHOGENESIS AND CHANGES IN THE LAYOUT OF VILLAGES IN THE CONTEXT OF SETTLEMENT DEVELOPMENT IN THE EASTERN PART OF SZADEK MUNICIPALITY

Summary

The article presents results of research in the field of historical geography of settlement, devoted to the morphogenesis and changes in the layout of villages in the eastern part of Szadek municipality. This part comprises 38 settlements located east of the river Pichna, with the exception of villages directly adjoining the river bed. The research included the study of historical cartographic sources, including topographic maps and archival

plans of the villages. The use of retrospective and progressive methods made it possible to reconstruct the original layouts and their later transformations. The origins and changes in the spatial structures are presented against the background of the development of settlement in this area. In this context, analysis was carried out of selected sources as well as statistical and descriptive documents, spanning the period from the Middle Ages up to the 20th century. The comparative research covered the oldest records, changes in village sizes, the process of location under German law, and the rise and decline of the manorial system.

Keywords: rural settlement, morphogenesis, changes in spatial structures, Szadek municipality.